

R. Hakan Kırkoğlu. *Sultan ve Münecimi: 18. Yüzyıl Osmanlı Sarayında İlm-i Nücüm*. İstanbul: Doğan Kitap, 2017. 195 sayfa. ISBN: 9786050946635.

A. Tunç Şen*

Osmanlı dünyasında yüzyıllarca bir makam ve meslek olarak vücut bulabilmiş ve geriye çok sayıda yazılı ve görsel kayıt bırakmış münecimlik meselesi şimdiye dek gerek Türkiye’de gerekse yurtdışında çok az sayıda araştırmacının ilgisini çekebildi. Yüzyılı aşkın bir zaman boyunca genelde müstakil çabalar üzerinden faaliyet yürüten, bu bakımdan Osmanlı dünyasındaki bilimsel çalışmaların tam bir envanterini yapma hususunda hâlen emekleme aşamasında sayılabilecek Osmanlı bilim tarihçiliği, günümüzde “bilim” vasfını yitirmiş, ancak geçmişin ilmî arayış ve pratikleri arasında enikonu yer tutmuş astroloji ve simya gibi disiplinlere –burada ayrıntısına giremeyeceğimiz bazı nedenler çerçevesinde– maalesef hak ettiği alakayı uzun süre göstermedi. Son yıllarda, aralarında bu satırların yazarının da olduğu bazı araştırmacılar, bu sahalarda üretilmiş kaynaklarla eser vermiş şahısların ve onların bağlı buldukları sosyo-kültürel ve siyasi-ekonomik zeminlerin tarihi üzerine çalışmalar yürütüyor. Bu çalışmaların en son örneklerinden biri, R. Hakan Kırkoğlu’nun Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümünde tamamladığı yüksek lisans tez çalışmasının¹ Türkçe tercümesini teşkil eden ve bu yazıya vesile olan *Sultan ve Münecimi: 18. Yüzyıl Osmanlı Sarayında İlm-i Nücüm* adlı kitabıdır.

Uzunca bir süredir yazılı ve görsel medyada düzenli astrolojik yorumlarda bulunan pratisyen bir astrolog olarak Kırkoğlu’nun Münecimbaşı Fethiyeli Halil Efendi’nin (ö. 1186-87/1773) öyküsü üzerinden “ilm-i nücüm” olarak tarif ettiği astroloji pratiğinin Osmanlı sarayındaki rolünü anlamaya çalışması bir hayli vaatkar. Kırkoğlu, özellikle kendi mesleki bilgi ve tecrübesini yansıttığı pasajlarda ve Halil Efendi’nin terekesi ışığında bir on sekizinci yüzyıl saray münecimi-

* Yrd. Doç. Dr., Columbia Üniversitesi, Tarih Bölümü. İletişim: ats2171@columbia.edu.

1 Remzi Hakan Kırkoğlu, “İlm-i Nücüm and its Role in the Ottoman Court during the Eighteenth Century” (Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2016).

nin portresini çizmeye çalıştığı kısımlarda kıymetli ayrıntılar da sunuyor. Ancak aşağıda daha detaylı olarak göstermeye çalışacağım üzere ve özellikle bu konuda araştırma yürütecek müstakbel araştırmacıların dikkate alması ümidiyle, kitabın, birtakım muğlaklıklar, kavramsal karışıklıklar ve birbiriyle uyumlu olmayan ya da akibeti sorgulanmayan iddialarla malul olduğunu söylemem gerekiyor.

Sultan ve Münecimi, çok genel bir giriş mahiyeti taşıyan ve kitaptaki diğer kısımların özetini ihtiva eden birinci bölümle birlikte toplam dört bölüm ve eklerden oluşuyor. Ekler bölümünde, kullanılan birincil kaynaklardan numuneler içeren parçalara ilaveten konuyla ilgili olabileceği düşünülen kısa bir makale yer alıyor. Birinci bölümden sonra gelen ve “Osmanlı İmparatorluğu’nda Geleneksel Bir Bilim Olarak İlm-i Nücûm” adını taşıyan ikinci bölümde Kırkoğlu, astrolojinin muhtelif dallarını kısaca tanıtır İslam ve Osmanlı dünyası içinde, hassaten de “tasnîfü’l-ulûm” geleneğinde, astrolojinin yeri üzerine bazı genel değerlendirmelerde bulunuyor. Bu bölüm başlığındaki “geleneksel bilim” tanımlaması, astrolojinin İslam düşünce geleneğinde “nakli ilimler” havuzu içinde kabul edildiği zannı yaratsa, hatta bölümün sonunda astrolojinin nakli ilimlerden sayıldığı (58) yazılmış olsa da, bunların İngilizceden Türkçeye tercüme esnasında, maalesef tam tabirini bulamayan ya da baskı sırasında gözden kaçan hatalardan olduğunu düşünüyorum.

Ne var ki bu bölümde ve genel olarak kitap boyunca, “ilm-i nücûm” kavramının –kavram üzerinde girilen tarih ve metin tartışmasını pek de detaylandırmaksızın– astrolojiyle hızlı bir biçimde eşleştirilmesi birtakım belirsizliklere yol açıyor. Şurası muhakkak ki, astroloji ile astronomi arasında geçmişteki farklar günümüzdeki kadar kesin ve keskin olmasa da, kadim gökbilimciler de –ki Batlamyus’u da (ö. 175 civarı) buna dâhil etmek gerekir– iki disiplin arasında hem içerik hem de semantik olarak bir ayırım yapıyorlardı. Kırkoğlu’nun da kısaca George Saliba üzerinden değindiği gibi takriben on birinci yüzyıldan itibaren İslam dünyasındaki kimi gökbilimciler, astronomik faaliyetleri astrolojik uğraşlardan ayırt etmek maksadıyla “ilm-i hey’et” olarak bilinen disiplinde faaliyet göstermeye başladı.² Saliba’ya göre bu, madalyonun astronomi tarafında kaldığı düşünülen “hey’et” ve “nücûm” ile astroloji tarafında kalan “ahkâm-ı nücûm” arasında mutlak bir ayrışmaya sebep olduysa da, nücûm meselesinin özellikle sonraki dönemlerde ve farklı dillerde türlerde yazılmış eserlerde çok daha çetrefil olduğu bir vakıa. Bu noktada *ilm-i nücûm* şemsiye terimini, Saliba gibi yalnızca astronomiye endekslemek ne denli hatalıysa, onu yalnızca astrolojiyle açıklamak da o kadar hatalıdır. Zira, ilm-i nücûmun rasat

2 George Saliba, “Islamic Astronomy in Context: Attacks on Astrology and the Rise of the *Hay’a* Tradition”, *Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies* II/1 (İlkbahar/Yaz 2002): 25-46.

ve hesap aletleri kullanımıyla mîkât, zaman ve mevki tayini gibi gökbilimin pratik sahalarını da içerdiğini ve bu işle bilfiil meşgul olanların astroloji mevzubahis olduğunda ayrımı genelde “ahkâm” ya da “tencîm” kavramlarıyla yaptığını bir not olarak düşmek gerekiyor. Sözelimi Kırkoğlu’nun üç numaralı ekte paylaştığı takvim örneğinde Müneccimbaşı Fethiyeli Halil Efendi de kendi ilim sahasını *tencîm* olarak tanımlar (142). Hakeza Kırkoğlu’nun görüşlerinden yararlandığı Taşköprizâde (ö. 968/1561), çoğu zaman *nücûm* kavramını *hey’et* ile eşanlamli kullanırken bugün astroloji olarak tanımlanabilecek dalları ise “ahkâm-ı nücûm” ilmi altında irdeler. Bu kavramsal tartışmanın dar tutulması sebebiyle –örneğin– Kırkoğlu’nun çalışmasında Osmanlı dünyasında üretilmiş ilm-i nücûm kitaplarının dağılımını gösteren tablodaki eserlerin kaçının tam manasıyla astrolojik olduğu muğlak bir hale bürünüyor (47).

İkinci bölümdeki bu kavram karışıklığı, ilimlerin sınıflandırılması geleneği içinde astrolojinin yeri konusundaki tartışmada da tezahür ediyor. Osmanlı ilimler tasnifi üzerine mevcut literatür genelde –maalesef– Taşköprizâde, Nevî Efendi (ö. 1007/1599) ve Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) gibi standart isimlerle sınırlı kalsa da on beşinci yüzyıldan itibaren farklı muhitlerde farklı tasnif sistemleri tercih edilebiliyordu. Bu farklılıklar, özellikle astroloji gibi bir yandan ay-üstü âlemin dili olan riyazi ilimlere istinat eden, öte yandan ay-altı âlemdeki tesirleri yorumlama-öngörme ilmi olması bakımından tabii ilimler arasında değerlendirilegelen bir fen söz konusu olduğunda daha da anlamlı bir hal alıyordu. Zira astroloji, İslam düşünce geleneğinin Aristotelesçi çizgiyi benimsemiş kanadında genelde tabii ilimlerden sayılsa da, özellikle Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) ve sonrasında gelişen Farsça tasnif geleneğinde, ondan mülhem olarak on beşinci yüzyılda Osmanlı coğrafyasındaki Molla Fenârî (ö. 834/1431 muhitinde ve daha sonra on altıncı yüzyıl başında saray çevresindeki entelektüel zeminde riyazi ilimler arasında değerlendirilebiliyordu. Kırkoğlu’nun bir yüksek lisans tezine dayanan kitabı, yaslandığı kaynaklar ve yürütülen tartışmanın derinliği bakımından kaçınılmaz olarak sınırlı olsa da, kitapta Osmanlı ulemasının “Aristoteles felsefesini Sünni İslam’ın öğretileriyle birleştirmeye çalıştığı”, öte yandan “Osmanlı uleması ve medrese müfredatının Fahreddin Râzî düşüncesini takip ettiği” türü güçlü ama yanıltıcı olabilecek ifadelerden kaçınılmaması metnin kapsamını aşıyor (55).

Kitabın üçüncü bölümü, Fethiyeli Halil Efendi’nin terekesinde zikredilen kitapları ve sair eşyası üzerinden bir müneccimbaşının portresini çizmeyi amaçlıyor. Müneccimliğin sosyal tarihi açısından kıymetli detaylar içeren bu bölümde, Halil Efendi’nin gerek müneccimlik mesleğiyle doğrudan ilgili olan gerekse kendisinin müderris ve mutasavvif yönlerine ışık tutan kitaplarının konu bazlı listesi yer alı-

yor. Listelenen kimi kitapların dâhil edildiği kategoriler her zaman sarih olmasa da –örneğin Ebü'l-Fidâ'nın (ö. 732/1331) *Takvîmü'l-büldân*'ı takvim çıkarmakla değil, coğrafyayla ilgili bir eserdir– hendese, hesap, ilm-i hey'et, ilm-i nücüm ve ahkâm-ı nücüm sahalarda on beşinci yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı müneccim taffesi arasında enikonu kanonlaşmış kitapların, söz gelimi Şemseddin Semerkandî'nin (ö. 702/1303) *Eşkâlü't-te'sis*'inin, Uluğ Bey *Zic*'inin ve şerhlerinin, yahut Ebû Ma'şer (ö. 272/886) eserlerinin bulunduğu bu liste, özellikle Avrupa'da on yedinci yüzyılla birlikte hazırlanan yeni cetvellerden birinin tercümesini (*Tercüme-i Zic-i Frengî*) içermesi bakımından hayli anlamlı.

Kitabın dördüncü ve son bölümünde Kırkoğlu, Fethiyeli Halil Efendi'nin hazırlamış olduğu senelik takvimlerdeki *ahkâmdan* (astrolojik öngörüler) bazı örnekleri, bu takvimlerin yazıldığı dönemdeki kimi tarihsel olaylar ışığında “deşifre etme”-ye çalışıyor (99). Müneccimler, her sene *nevrûz-i sultânî* kapsamında saraya ya da hassaten padişaha sundukları takvimlerinde yılbaşının (yani mart ayında Güneş'in Koç burcuna giriş anının) *zayıçesi*/horoskopunu hesaplayarak o senenin genel olarak nasıl geçeceğinin ve farklı toplumsal zümrelere neler getireceğinin astrolojik öngörüsünde bulunurlardı. O senenin zayıçesinin yorumlanması (*ahkâm-ı tâli-i sâl*) olarak ifade edilen bu astrolojik öngörüler, türün tarihsel teamülleri gereği çoğunlukla muğlak ve yeknesak ifadelerle doludur. Burada, kitapta sözü edilmemiş olsa da bu türün Osmanlılara özgü olmadığını, asgari onuncu asırdan itibaren İslam tarihi ve coğrafyasının muhtelif kısımlarından elimizde örnekler bulunduğunu hatırlatmak gerekiyor. Bu bakımdan bu öngörüler, Kırkoğlu'nun zikrettiği üzere vekayinâmeler gibi döneminin birtakım siyasi-içtimai meselelerinin “tarihsel kayıtları” olarak kabul etmek bir hayli zordur (114). Kırkoğlu'nun maddi tarihsel detaylardan hareket ederek farklı yılların takvimlerinde ifade bulmuş kimi seçme ahkâmı yorumlama çabası ve bu ahkâmı, saray mensuplarının olanlar hakkında ne düşündüğünü anlamaya fırsat veren kaynaklar olarak resmetmeye çalışması anlaşılır bir yaklaşım olsa da, bunun metodolojik birtakım sorunları olduğunu düşünüyorum. Zira herhangi bir senenin takviminde yer alan ve aslında Osmanlı dünyasındaki dört yüz yılı aşkın takvim seçkisindeki birçok başka örnekte de kendisine yer bulan kimi genel geçer ifadeleri, söz gelimi reaya arasında baş gösterecek illetleri ya da vüzeranın hareketten hali olmayacaklarını, belli birtakım tarihsel olayların telmihi olarak okumak yanıltıcı olabilir. Teşbihte hata olmazsa, bundan üç yüz yıl sonra bugünün günlük, haftalık ya da yıllık burç yorumlarını kendisine kaynak ahzedecek bir tarihçi, bu yorumlar ışığında bugünün siyasi havasını, sosyo-kültürel meselelerini ne ölçüde resmedebilir? Elbette astrolojik öngörülerin kimi zaman açıktan işaret ettiği, çoğu zamansa ancak hissettirebildiği birtakım hakiki tarihsel gelişme ve gerilimler söz konusu olabilir; ancak bir tarihçi gözüyle müneccimlerin yorumları

(yani ahkâmı) yorumlanmaya çalışılırken o yorumların, dönemindeki hangi gelişmelerden etkilenmiş olabileceği kadar dönemindeki hedef kitlesi tarafından nasıl okunmuş, değerlendirilmiş ve tatbik edilmiş olduğu üzerine de eğilmek gerekir.

Özellikle bu son hususta, saray bünyesindeki münecimlerin sunduğu astroloji hizmetinin siyasi erk ve farklı toplumsal zümrelerce nasıl alımlandığı sorusuna Kırkoğlu'nun kitabı ilginç ayrıntılar sunmaktan ziyade münecimlerin ve astrolojik faaliyetlerin "Osmanlı uleması ve yönetici elit arasında büyük rağbet gördüğü" varsayımıyla yanıt vermeye çalışıyor (116). Evet, özellikle II. Bayezid (ö. 918/1512) devrinden itibaren saray bünyesinde sayıları farklı dönemlerde değişiklikler gösteren münecim taifesinin düzenli olarak istihdam edildiği; bu iş akdi çerçevesinde onlardan takvim hazırlamak, savaş hazırlığı ya da önemli inşaat faaliyetlerinin başlangıcı için uğurlu saat tayin etmek gibi birtakım mutat vazifelerin beklendiği doğru olsa da, saraydaki münecimlik makamının dört yüz yılı aşkın tarihi boyunca siyasi karar alma sürecinde daima mühim bir rehber addedildiğini düşündürmek ya da münecimlerin faaliyetlerinin hep revaç bulduğunu ima etmek yanıltıcı olabilir. Modernite öncesindeki himaye kültürünün kaçınılmaz bir sonucu olarak münecimlerin bulduğu ya da tam tersi bulamadığı rağbetin, hamilerin –ve işbu durumda sultanların– konuya olan şahsi ilgileri çerçevesinde şekillendiği gerçeği dışında, münecimlerin senelik ahkâmını içeren elimizdeki yüzlerce takvim eserinin çoğunlukla tek nüsha olması ve üzerinde pek fazla okur notunun olmaması, bu astrolojik öngörülerin etkisinin görece sınırlı olduğuna işaret ediyor.

Kırkoğlu'nun kitabındaki en temel belirsizliklerden birisi eserin nasıl bir okur kitlesi göz önüne alınarak yazıldığı sorusunda düğümleniyor. Eser gerek okuyucuda ilgi uyandıran başlığı gerekse konuyu genel ele alış şekli itibariyle akademi dışı okur kesimini hedefler gözükmese de Osmanlı Türkçesi ve Arapça'nın yoğun kullanıldığı orijinal kaynak atıflarının ve kitap-yazar isimlerinin sıradan okurlar üzerinde nasıl bir etkiye bulunacağı merak uyandırıyor. Öte yandan kitapta hissedilen akademik hassasiyetin tutarlı bir yazım/transkripsiyon düzenine elverdiğini söylemek oldukça güç. Osmanlıca ve Arapça terkiplerin ya da isimlerin yazımında herhangi bir standart tutturulmadığı gibi bazen kavramlar farklı ifadelere ya da aynı isim tek bir satırda dahi farklı biçimlere bürünebiliyor (Ör: *Mecmû'a-i Çağmananî (sic)*, *Ömer el-Çagmini (sic) el-Hârezmî, Şerhü Çağmini*, 70).

Kitabın olası diğer basımları öncesinde gerek ana metindeki gerekse Ekler kısmındaki yazım tutarsızlıklarını ya da transkripsiyon sorunlarını gidermek yanında kitap içinde zaman zaman birbirleriyle çelişen ya da konuyla ilgili mevcut tarihsel bilgilerimiz ışığında hükmü pek de kalmayan bazı ifadeleri düzeltmek için de dikkatli bir editöryel denetimden geçmesinin naçizane faydalı olacağını düşünüyorum. Bu-

rada dediğim türden eksikliklerin tüm listesini vermek bu tenkit yazısının sınırlarını aşacağından yalnızca birkaç örnekle yetineceğim: Örneğin bir sayfada Halil Efendi'nin terekesinde astronomi ve astroloji üzerine eserlerin tüm kütüphanesinin yaklaşık onda birine tekabül ettiği söylenirken birkaç sayfa sonra bu sayıdan beşte bir olarak bahsediliyor (65, 69). Benzer bir şekilde, kitabın başında, ahkâm içeren takvimlerin on yedinci yüzyıldan itibaren “oturmuş bir yapıya kavuş”tuğu ifade edilirken (30) müteakip bölümde “[y]ıllık takvimlerle ahkâmın tarz ve şeklinin ... II. Bayezid saltanatında sabitlendiği” söyleniyor (43-44). Müneccimlerin saray hizmetine alınmasının II. Bayezid döneminde gerçekleştiği bilgisinin de (43) tashih edilmesi gerekiyor, zira II. Mehmed dönemi saray masraf defterlerinde düzenli maaş alan en az bir müneccimin olduğunu biliyoruz. Yine benzer şekilde, bilinen en eski ahkâmın II. Bayezid devrinde 1489-90 yılları için yazıldığı ifade ediliyor (88), halbuki elimizde Osmanlı dünyasından kalan en eski tarihli ahkâm on beşinci yüzyılın ilk yarısına kadar geri giderken ahkâm içeren daha erken tarihli başka takvimlerin Osmanlı öncesi İslam devletleri bünyesinde hazırlandığı hakikatini de ihmal etmemek gerekiyor. Safevîler'in kurulmasından sonra Osmanlı dünyasına gelip burada astroloji eserlerinin Türkçe çevirilerinin çoğalmasında etkin olan isimler arasında zikredilen (43) Şükrullah Şirvânî (ö. 910/1504-5'ten sonra), Atâullah Acemî (ö. 885/1481'den sonra) ve Mîrim Çelebi (ö. 931/1525) Türkçe eser kaleme almadığı gibi, Osmanlı coğrafyasına gelişleri Safevîler'in zuhurundan öncedir. Bunun dışında kitapta herhangi bir kaynak ya da çalışmaya atıf yapılmaksızın öne sürülen kimi iddiaların, söz gelimi, “kimi zaman göze girmek, öngörümüleri (*sic*) ile dikkat çekmek isteyen müneccimlerin de saraya ahkâmlarını iletmeye çalıştıklarını biliyoruz” (21) ya da “muvakkithanelerde astroloji de yardımcı bir müfredatın içinde öğretilirdi” (60) gibi ifadelerin daha esash bir şekilde sokulması gerekiyor.

Son olarak saray müneccimlerinin icra ettiği astroloji ile ezoterik-okült/gizli bilimler arasında mutlak surette bir ortaklık bulunduğu varsayımını ve birbiriyle kimi müşterek taraflar bulunsa da esasında yöntemleri ve gayeleri uyarınca farklılık gösteren cifr ya da ilm-i hurûf gibi pratikler ile müneccimlik arasında muhakkak surette bağ kurulmasını sorgulamak gerekiyor. Kırkoğlu, kitabın başında, kimi araştırmacıları muhtelif “bilgi kategorilerinin arasındaki önemli farkları görmezden gel”diği için haklı bir şekilde eleştirirken (25), kendisi de kitap boyunca, özellikle de Ekler kısmına aldığı ve kitabın genel temasına uygun düşse de konuyla tam olarak bağdaşmayan son yazısında bu yaygın kavramsal karmaşadan pek de kurtulamıyor. Sözelimi Ahmed el-Bûnî (ö. 622/1225) ya da Abdurrahman Bistâmî (ö. 858/1454) gibi cifr ve hurûf ilminin meşhur üstatlarının ya da bu üstatlardan etkilenmiş ama asıl uzmanlıkları kadılık ya da münşilik olan Mevlânâ İsa (ö. 950/1543'ten sonra) ya da Mustafa Âli (ö. 1008/1600) gibi isimlerin temsil ve

icra ettiği nücûm bilgisi ile sarayda müneccimlik yapan hakiki nücûm uzmanlarının temsil ve icra ettiği nücûm bilgisini bir çırpıda eşlemek, tarihsel hakikate ne ölçüde denk düşer? Burada şunu da söylemek gerekir ki, harflerin numerolojik ve ilahî özelliklerini bilmeye yarayan ilm-i hurûf ile Fazlullah Esterâbâdî'nin (ö. 796/1394) âdeta yeni bir dinî tertip mahiyetindeki Hurûfilik cereyanı, kitapta farz edildiğinin aksine, aynı kavramlar değildir.

Her hâlükârda, Kırkoğlu'nun Osmanlı dünyasındaki müneccimlerin yaşamlarına ve yapıtlarına doğru yaptığı bu yolculuğun, Osmanlı (bilim) tarihçiliği içinde marjinal addedilmiş ve bu nedenle gereği nispetinde ilgilenilmemiş isimlerin ve meselelerin hem müstakbel araştırmacılar hem de okurlar arasında ilgi uyandırmasına katkı sağlayacağına inanıyorum.